

Wanda Krystyna Roman

ORCID 0000-0002-5648-4273

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Organizacja pomocy dla uchodźców wojennych w Wilnie po 1 września 1939 roku

Organization of aid for war refugees in Vilnius after September 1, 1939

Słowa kluczowe: uchodźcy wojenni, organizacje charytatywne w Wilnie, Towarzystwo Samopomocy Obywatelskiej, Komitet Pomocy Uchodźcom Wojennym, Komitet Pomocy Ofiarom Wojny

Keywords: war refugees, charity organizations in Vilnius, Civic Self-Aid Society, Committee for Aid to War Refugees, Committee for Aid to War Victims

Streszczenie

Po 1 września 1939 r. i napaści niemieckiej na Polskę, na Wileńszczyznę, a szczególnie do Wilna napłynęła kilkudziesięcioletnia fala uchodźców, głównie Polaków, ale również obywatele polskich narodowości żydowskiej i białoruskiej oraz nielicznych Litwinów. Od początku, dzięki licznym oddolnym inicjatywom mieszkańców Wilna, organizowano dla nich pomoc, którą niosło również państwo litewskie i Litewski Czerwony Krzyż. Ich działalność wspierały finansowo i materialnie organizacje międzynarodowe. Tylko w Wilnie powołano co najmniej 10 społecznych organizacji pomocowych, które z różnym powodzeniem funkcjonowały do oficjalnej likwidacji w grudniu 1940 r. przez władze Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

Abstract

After September 1, 1939 and the German invasion of Poland, the Vilnius Region, and especially Vilnius, a wave of tens of thousands of refugees, mainly Poles, but also

Polish citizens of Jewish and Belarusian nationality and a few Lithuanians, arrived. From the very beginning, thanks to the numerous grassroots initiatives of the inhabitants of Vilnius, help was organized for them, which was also provided by the Lithuanian state and the Lithuanian Red Cross. Their activities were supported financially and materially by international organizations. Only in Vilnius, at least 10 social aid organizations were established, which functioned with varying degrees of success until the official liquidation in December 1940 by the authorities of the Lithuanian Soviet Socialist Republic

Po wybuchu drugiej wojny światowej 1 września 1939 r. i podbiciu ziem polskich przez armię niemiecką, tysiące obywateli polskich – osób cywilnych i żołnierzy Wojska Polskiego znalazło schronienie na terytorium Wileńszczyzny, głównie w Wilnie, oddalonych wówczas od bezpośrednich działań wojennych i dających nadzieję na przetrwanie. W tym okresie obserwujemy napływ wielotysięcznej rzeszy uchodźców z Polski oraz początki organizowania dla nich pomocy – zarówno w oficjalnych działaniach z ramienia państwa litewskiego i Litewskiego Czerwonego Krzyża, jak przede wszystkim licznych przedsięwzięć oddolnych inicjowanych przez społeczność wileńską. Sytuacja uchodźców całkowicie uległa zmianie z chwilą ataku niemieckiego na ZSRR 21 czerwca 1941 r., a funkcjonowanie organizacji im pomagających zostało przerwane.

Artykuł niniejszy opiera się na dotychczasowym – skromnym – stanie badań, ale przede wszystkim wykorzystuje dostępne źródła archiwalne. Tematyka uchodźców wojennych z Polski, którzy znaleźli się w Wilnie i na Wileńszczyźnie po 1 września 1939 r. pozostaje, jak dotąd, na uboczu głównego nurtu badań naukowych skupiającego się na wydarzeniach tego okresu na Wileńszczyźnie, takich jak działania wojenne, internowanie żołnierzy polskich, polityka litewska i sowiecka oraz represje przeciwko Polakom oraz działalność konspiracyjna. Problem uchodźców – narodowości polskiej i żydowskiej – jako jedno z wielu zagadnień omawianych w związku z sytuacją na Wileńszczyźnie, znajduje się głównie w nielicznych artykułach opublikowanych na łamach czasopism i w pracach zbiorowych. Najszerzej temat ten został opisany przez Piotra Łossowskiego, którego uwaga jednak koncentrowała się na sytuacji formalnej i bytowej uchodźców¹. Marginalnie temat podejmowała również Stanisława Lewandowska². Jedynie Longin To-

¹ P. Łosowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1982, s. 193–217.

² S. Lewandowska, *Losy Wilnian, Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Warszawa 2004, s. 85, 155–167.

maszewski³ i Cyprian Wilanowski⁴ zwrócili uwagę na działania organizacji charytatywnych na rzecz pomocy uchodźcom. Tytułowy temat znalazł się również w monografii autorstwa Gintautasa Surgailisa⁵, w której został potraktowany dość wyczerpująco, ale jako jeden z dwóch – obok internowania polskich żołnierzy na Litwie – prezentowanych problemów i nie wyczerpuje zagadnienia⁶. Podobnie – internowanych i uchodźców dotyczy artykuł Wandy K. Roman omawiający punkt widzenia władz litewskich⁷. Tylko nieliczne dokumenty prezentujące tytułowe zagadnienie zostały opublikowane⁸. Najważniejszy z nich to sprawozdanie skarbnika Komitetu Pomocy Uchodźcom w Wilnie Leona Rappaporta⁹. Bogatym źródłem informacji, poza archiwalia, jest ówczesna prasa wileńska¹⁰ oraz wspomnienia z tamtego okresu¹¹.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wycinka z całego problemu uchodźstwa wojennego na Wileńszczyźnie dotyczącego genezy i przebiegu organizowania pomocy dla uchodźców wojennych, którzy wskutek działań wojennych po 1 września 1939 r. znaleźli się w Wilnie stanowiącym największe ich skupisko. Następnym celem stanowi identyfikacja poszczególnych organizacji pomocowych, ich struktura i zakres działalności w prezentowanym okresie oraz jej ocena. Artykuł skupia się na stronie organizacyjnej pomocy dla uchodźców, pozostałe zagad-

³ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 1999, s. 55–58.

⁴ C. Wilanowski, *Konspiracyjna działalność duchowieństwa polskiego na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944*, Warszawa 2000, s. 62–63.

⁵ G. Surgailis, *Uchodźcy wojenni i polscy żołnierze internowani na Litwie w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa 2015 (tłumaczenie wydania litewskiego: *Antrojo pasaulinios karo pabegeliai ir internuotiejai Lenkijos kariai Lietuvoje (1939 09 – 1940)*: monografia, Vilnius 2005).

⁶ Opracowanie to posiada wiele mankamentów, szczególnie z punktu widzenia polskich badań naukowych. Por. W.K. Roman, *Polacy internowani na Litwie w oczach historyka litewskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojсковy” 2015, nr 1(251), s. 208–217.

⁷ W.K. Roman, *Władze i społeczeństwo Litwy wobec polskich internowanych i uchodźców we wrześniu 1939 roku*, [w:] *Między Rusią a Polską: Litwa: od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Republiki Litewskiej*, red. J. Grzybowski, J. Kozłowska, Warszawa 2014, s. 158–174.

⁸ Np. G. Mazur, *Uchodźcy polscy na Litwie w świetle dokumentów NKWD i NKGB (1940–1941)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu” 1993, t. XXXVI, s. 62–97; P. Łossowski, *Raporty Gilberta Redferna pisane z Wilna w okresie styczeń – kwiecień 1940 r.*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2007, t. XLII, s. 239–259.

⁹ L. Rappaport, *Komitet Pomocy Uchodźcom Polakom w Wilnie (19 września 1939 – 1 stycznia 1941)*, wstęp i oprac. A. Gontarek Lublin 2020.

¹⁰ Np. „Słowo Wileńskie”, „Kurier Wileński” i „Gazeta Codzienna” wydawane w Wilnie.

¹¹ M.in. J. Mackiewiczowa, *Polacy na Litwie w latach II wojny światowej*, Bydgoszcz 1996; W. Zagórski, *Wolność w niewoli*, Londyn 1971; M. Krzepakowski, *Wspomnienia dziennikarza z czasów okupacji (Wilno 1939–1941)*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 1978, z. 45, s. 139–170; J. Hoppen-Zawadzka, *Czas grozy*, Bydgoszcz 1998.

nienia, takie jak ich sytuacja formalnoprawna, warunki bytowania oraz przedsięwzięcia podejmowane w stosunku do nich przez władze radzieckie i litewskie, prezentując jedynie w ogólnym zarysie.

Wybuch wojny niemiecko-polskiej nie był zaskoczeniem dla władz Litwy, ale jeszcze 1 września prezydent Antanas Smetona ogłosił, że Litwa pozostanie neutralna wobec wojny między jej sąsiadami, informując, że walczące strony – Polska i Niemcy zapewniły, że uszanują neutralność państwa litewskiego¹². Po agresji Armii Czerwonej na wschodnie ziemie II RP 17 września 1939 r., Wilno i Wileńszczyzna dostały się pod panowanie ZSRR, który w wyniku układu z 10 października przekazał je Litwie¹³. Oddziały wojska litewskiego 26 października 1939 roku wkroczyły do Wilna, gdzie od razu ogłoszono stan wojenny, który od 16 listopada zaczął obowiązywać na całym obszarze Ziemi Wileńskiej¹⁴.

W tych warunkach mieszkańcy Wilna zmierzili się z nową rzeczywistością polityczną, stając w obliczu pogorszenia dotychczasowego statusu społecznego, obniżenia jakości życia i sytuacji ekonomicznej, ale również zetknęli się z setkami tysięcy napływających do miasta uchodźców z ogarniętej wojną Polski. Pierwszy, radziecki, okupant zdewastował miasto ekonomicznie, z kolei drugi, litewski, dokonywał na szeroką skalę litwinizacji Wilna. Sytuację mieszkańców miasta (i Wileńszczyzny) skomplikowała wprowadzona w życie na początku grudnia 1939 r. przez sejm litewski ustawa o obywatelstwie mieszkańców Wilna i obwodu wileńskiego uchwalona pod koniec listopada 1939 r. Miała tendencyjny charakter i została tak sformułowana, aby ograniczyć w maksymalny sposób liczbę osób uznanych za obywateli Litwy¹⁵. Pozbawiono uprawnień do obywatelstwa litewskiego osoby, które od kilkunastu lat były poprzez pracę czy rodzinę związane z Wilnem i w tym momencie uzyskały status miejscowych „cudzo-

¹² P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie*, s. 21

¹³ W.K. Roman, *Polityka Związku Radzieckiego wobec państw nadbałtyckich (Litwa, Łotwa, Estonia) we wrześniu i październiku 1939 roku*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2010, nr 2, s. 209–210.

¹⁴ W.K. Roman, *W obozach i w konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939 r. – czerwiec 1941 r.*, Toruń 2004, s. 175–176.

¹⁵ Szerzej m.in. P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie*, s. 195–196; W.K. Roman, *W obozach i w konspiracji...*, s. 186–189. Należało spełnić szereg warunków, by stać się pełnoprawnym obywatelem: być uważanym za obywatela Litwy na podstawie umowy pokojowej Litwa–Rosja z 14 października 1920 r. i 27 października 1939 r. mieszkać na stałe w Wilnie lub rejonie wileńskim oraz przedstawić odpowiednie dokumenty na potwierdzenie tego faktu. Umowa z 1920 r. za obywateli uważała osoby, które w tym czasie mieszkały w mieście lub okolicy, a przy tym spełniały jeden z warunków: 1) sami lub ich rodzice stale tu zamieszkiwali; 2) byli wpisani do miejskich lub wiejskich wspólnot; 3) zamieszkiwali przed 1914 r. w Wilnie lub okolicy nie krócej niż przez 10 ostatnich lat.

ziemców” lub „przybyszów”, „przychodźców” (*svetimšalis*), jak określano ich w oficjalnej nomenklaturze urzędowej w odróżnieniu od uchodźców wojennych (*karo atbegelis*), którzy przybyli tu tymczasowo. Władze litewskie wykazywały tendencje, aby traktować owych „przybyszów” tak samo, jak uchodźców i stosować w stosunku do nich te same prawa. Zdecydowanie bardziej odczuwalne były skutki ogłoszenia 9 grudnia 1939 r., zatwierdzonej dwa dni wcześniej przez sejm litewski, ustawy o uchodźcach wojennych, za których uznano obcokrajowców, którzy w warunkach wytworzonych wskutek wojny przybyli na Litwę i powinni spełniać warunki określone dla uchodźców¹⁶. Obie ustawy, tak mocno ingerujące w status formalnoprawny wielu osób, nie miały jednak większego wpływu na akcję organizowania pomocy dla uchodźców wojennych (*karo atbegelis*).

Z pierwszymi uchodźcami Wilnianie spotkali się już 3 i 4 września, ale kolejne, większe ich fale docierały do miasta po 17 września, a następnie po przejściu Wilna i Wileńszczyzny przez Litwę¹⁷. Mimo, iż wielokrotnie dokonywano rejestracji uchodźców, ich rzeczywista liczba jest trudna do ustalenia przede wszystkim z uwagi na fakt, że nie wszyscy się rejestrowali i często się przemieszczali – zarówno dobrowolnie, jak i przymusowo¹⁸. Tuż po wejściu Armii Czerwonej, zarządzono w Wilnie rejestrację uchodźców wojennych cywilnych i wojskowych (było ich w mieście na przełomie września i października około 15 tysięcy) oraz wszystkich innych, którzy po 1 września przybyli do miasta¹⁹. W tym czasie niezwykle duża liczba osób przemieszczała się pod wpływem różnych informacji z frontu i w poszukiwaniu bezpiecznego miejsca, nie zatrzymując się nigdzie na dłużej. Krążyły wieści, że „dwadzieścia tysięcy uchodźców wyjechało z Wilna i nie mniej przywędrowało”²⁰. Według szacunkowych danych Litewskiego Czer-

¹⁶ Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas (LCVA), Komisariat do Spraw Uchodźców, sygn. fond (f.) 757, apyrasas (ap.) 9, byla (b.) 2, lapas (l.) 3; b. 3, l. 1–4.

¹⁷ Por. G. Surgalilis, *Uchodźcy wojenni*, s. 29–43.

¹⁸ Władze radzieckie po zajęciu Wilna we wrześniu 1939 r. nakazały uchodźcom powrót do miejsc zamieszkania, a jeśli były one pod okupacją niemiecką, wyjazd z Wilna do innych miejsc. Z kolei władze litewskie organizowały przekazywanie Niemcom uchodźców pochodzących z terenów polskich okupowanych lub włączonych do III Rzeszy oraz wyjazd do ZSRR osób pochodzących z ziem polskich włączonych do Białoruskiej i Ukraińskiej SRR. Por. G. Surgalilis, *Uchodźcy wojenni*, s. 56–91.

¹⁹ Zaewidencjonowanie wszystkich uchodźców wojennych nakazano tymczasowym zarządom miast Zachodniej Białorusi dopiero na podstawie uchwały KC KP(b) Białorusi z 14 października 1939 roku w sprawie rozmieszczenia uchodźców. „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939–22 VI 1941. Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939, t. 1, Warszawa 1998, dok. 37, s. 212. Było już wówczas wiadome, że Wilno i Wileńszczyzna zostaną przekazane Litwie.

²⁰ M. Krzepakowski, *Wspomnienia dziennikarza*, s. 141.

wonego Krzyża (LCK) 2 grudnia 1939 r. na całej Wileńszczyźnie zarejestrowano 18 311 uchodźców, w tym 7728 Polaków, 6860 Żydów i 3273 Litwinów²¹. Ukończona 20 stycznia 1940 r. w Wilnie, a 9 lutego w obwodzie wileńskim rejestracja zarządzana przez Komisariat ds. Uchodźców odnotowała liczbę 26 579 uchodźców²². Rejestracja prowadzona w tym samym czasie przez LCK dała wynik (także w odniesieniu do Wilna i Wileńszczyzny) 34 939 uchodźców: 17 297 Polaków, Białorusinów i Rosjan, 13 469 Żydów i 4173 Litwinów²³. Koniec czerwca 1940 r. przyniósł spadek ogólnej liczby uchodźców do 28 628 osób²⁴, a 1 lipca odnotowano ogólną liczbę 27 452 uchodźców, w tym 12 688 Polaków, 11 034 Żydów i 3730 Litwinów²⁵. W meldunkach dla polskich władz za sierpień–wrzesień 1940 r. jest mowa o 27 351 uchodźcach w Wilnie²⁶. O liczbie uchodźców w Wilnie wynoszącej „nie mniej niż 40 tysięcy, w tym około 30 tysięcy samych Polaków” informowała polskie władze we Francji komenda wileńskiego okręgu Służby Zwycięstwu Polski/Związku Walki Zbrojnej (SZP/ZWZ)²⁷. Liczba 30 tysięcy uchodźców występuje w wielu publikacjach i wspomnieniach²⁸.

Liczba uchodźców w Wilnie stopniowo zmniejszała się w wyniku różnych działań administracyjnych najpierw władz litewskich (przekazywania władzom radzieckim, niemieckim oraz wysiedlania ze stolicy do wsi i miasteczek na rdziennej Litwie, w obce kulturowo i językowo środowiska²⁹), a potem radzieckich. Ostatnią taką akcją była masowa deportacja w czerwcu 1941 r.³⁰

²¹ LCVA, Rada Ministrów Republiki Litwy, sygn. f. 923, ap. 1, b. 1033, l. 322. Uchodźcy litewscy pochodzili głównie z Kłajpedy i okręgu zajętych przez Niemców.

²² LCVA, Pełnomocnik Rządu Litewskiego dla Miasta Wilna i Obwodu Wileńskiego, sygn. f. 317, ap. 1, b. 22, l. 68.

²³ LCVA, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Litwy, sygn. f. 383, ap. 7, b. 2280, l. 112. Jak stwierdza Gintautas Surgailis było to około 4/5 ogółu wszystkich uchodźców przebywających wówczas na Litwie. G. Surgailis, *Uchodźcy wojenni*, s. 54.

²⁴ „Gazeta Codzienna” nr 142 z 26 czerwca 1940 r.

²⁵ LCVA, sygn. f. 757, ap. 9, b. 6, l. 66.

²⁶ Hoover Institution Archive (HIA), Register of the Poland. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Records, 1939–1945, sygn. S/43/18.

²⁷ R. Warakomski, *Komórka Legalizacyjna Sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947*, Bydgoszcz 1996, s. 18.

²⁸ S. Lewandowska, *Losy Wilnian*, s. 85; S. Nienalowski, *Wspomnienia z lat 1939–1941*, [w:] *Wschodnie losy Polaków*, t. 3, Łomża 1991, s. 251.

²⁹ W.K. Roman, *Władze i społeczeństwo*, s. 172–173 ; J. Mackiewiczowa, *Polacy na Litwie*, s. 39–40; 48–49.

³⁰ Instrukcja o sposobie przeprowadzenia operacji wysiedlenia elementu antysowieckiego z Litwy, Łotwy i Estonii z 12 czerwca 1941 r., LCVA, 1 Oddział Specjalny NKWD-NKGB-MWD-MGB-KGB LSRR, sygn. f. 135, ap. 7, b. 1, l. 1–10. Szerzej: A. Anušauskas, *Lietuviu tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius 1996, s. 408–416.

Z chwilą pojawienia się setek tysięcy pozbawionych prawie wszystkiego uchodźców, powstał problem ich zarejestrowania i zakwaterowania, wyżywienia, opieki medycznej, wsparcia finansowego pozostających bez pracy, opieki nad sierotami oraz zorganizowania nauki i konieczność rozwiązywania wszystkich innych pojawiających się problemów. O braku schronienia, ubrania, pieniędzy i perspektyw utrzymania pracy, o głodzie i beznadziei można przeczytać we wszystkich wspomnieniach z tego okresu. Po przejęciu Wilna i Wileńszczyzny władze litewskie początkowo powołały przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Oddział ds. Uchodźców Wojennych kierowany przez oddelegowanego z Ministerstwa Spraw Zagranicznych Adalberta Staneikę³¹, a 16 grudnia 1939 r. Komisariat ds. Uchodźców Wojennych kierowany przez Tadasa Aleknę³². Alekna był zwolennikiem odsyłania uchodźców na tereny okupowane przez III Rzeszę Niemiecką, zamykania ich w specjalnych obozach koncentracyjnych³³, a najważniejszym kierunkiem jego działań było pozbycie się jak największej ich liczby z Wilna³⁴. Kierowany przez niego urząd wydał szereg zarządzeń ograniczających swobody osobiste, w tym podejmowanie pracy, podróże, działalność publicystyczną i polityczną, przynależność do jakiegokolwiek organizacji. Przede wszystkim jednak z bezpośrednią pomocą uchodźcom pośpieszyły samorzutnie tworzone w Wilnie organizacje oraz Litewski Czerwony Krzyż przy wsparciu finansowym zza granicy. Z uwagi na owo wsparcie utworzono stanowisko Pełnomocnika dla Spraw Uchodźców przy LCK, którego delegatem w Wilnie został Ignas Jurkūnas-Šeinius.

Dla Wilnian pomoc dla pozbawionych domu współrodaków była rzeczą oczywistą. O jednej z pierwszych akcji pomocy już na początku września pisze Janina Cywińska, która włączyła się jako przedstawicielka wileńskiego Przystosowania Wojskowego Kobiet w działania wojewódzkiego Wydziału Opieki Społecznej³⁵. Podczas posiedzenia tegoż Wydziału, prawdopodobnie 4 września 1939 r., poinformowano, że „do Wilna zaczynają napływać ewakuowani z terenów objętych wojną i że to będzie się nasilać” oraz zaapelowano o pomoc do kobiet należących do Rodziny Wojskowej, Rodziny Kolejowej i innych organizacji. Naprędce zorganizowane biuro prowadziło ewidencję zgłaszających się o pomoc

³¹ G. Suralilis, *Uchodźcy wojenni*, s. 24–25.

³² LCVA, sygn. f. 757, ap. 9, b. 279, l. 183.

³³ Obozy koncentracyjne miały być zorganizowane w Żagarach, Kibartach, Rakiszkach, Wiłkomierzu, Wojtkuszkach i Wyłkowyszkach. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2275, l. 27; f. 757, ap. 9, b. 5, l. 130. Faktycznie zaczął działać tylko ten pierwszy.

³⁴ M.in. A. Pachowicz, *Decyzje Komitetu dla Spraw Kraju w sprawie Wileńszczyzny (listopad 1939 – kwiecień 1940 r.)*, „Dzieje Najnowsze” 2005, nr 2, s. 47.

³⁵ J. Cywińska, *W okupowanym Wilnie*, Bydgoszcz 1997, s. 9–11.

oraz wydawało kartki żywnościowe do wytypowanych stołówek, zapomogi pieniężne z przydzielonych przez Urząd Wojewódzki funduszy, a niektórym osobom niezbędne zaświadczenia w miejsce zaginionych dokumentów. Wobec masowego napływu uchodźców i zwiększających się ich potrzeb, szybko wyczerpywały się zapasy, a tuż po 17 września, w trakcie przygotowań do obrony Wilna przed Rosjanami, biuro nakazano zamknąć³⁶. Jadwiga Hoppen-Zawadzka wspominała, że wręcz „należało włączyć się do organizowania pomocy na rzecz stale napływających uchodźców, których ilość dochodziła już do 50 tysięcy. Na czele tego ruchu obywatelskiego stanęli znani działacze wileńscy: prezydent miasta Kazimierz Maleszewski, lekarze – dr Dobrzański [Jerzy – WKR] dr Pelczar [Kazimierz – WKR] oraz niezastąpiony wychowawca młodzieży ks. Kucharski [Kazimierz – WKR]”³⁷.

Już w pierwszej połowie września 1939 r. powołano Towarzystwo Samopomocy Obywatelskiej (TSO) mające na celu zorganizowanie pomocy dla miejscowych ofiar wojny i uchodźców wojennych. Za zgodą arcybiskupa wileńskiego Romualda Jałbrzykowskiego, przewodzenie TSO objął jego inicjator, jezuita ks. dr Kazimierz Kucharski. Pierwsze fundusze Towarzystwa pochodziły z 50-złotowych składek nielicznych jeszcze członków, ale w lutym 1940 r. w jego szeregach było już ponad 300 przedstawicieli inteligencji wileńskiej i okolicznego ziemiaństwa³⁸. W działaniach TSO licznie uczestniczyła młodzież poszukująca kwater dla uchodźców, kierująca ich do szpitali lub miejsc, gdzie mogli otrzymać pomoc³⁹. Organizacja skupiła się szybko na akcji dożywiania prowadząc liczne jadłodajnie, a później również także schroniska dla bezdomnych (w tym jedno na kilkadziesiąt osób w budynku dawnego konwikt), świetlice (dla dorosłych i dla dzieci) i przychodnie lekarskie. W lutym 1940 r. TSO miało do dyspozycji 130 miejsc noclegowych. W odpowiedzi na liczne apele ks. Kucharskiego do lokali organizacji przynoszono ubrania, żywność, lekarstwa, a nawet okulary⁴⁰. Pierwszym, centralnym ośrodkiem działalności Towarzystwa była jadłodajnia w domu należącym do ojców jezuitów przy ul. Wielkiej 64⁴¹, wydająca około tysiąca obiadów

³⁶ Ibidem, s. 16.

³⁷ J. Hoppen-Zawadzka, *Czas grozy*, s. 17.

³⁸ C. Wilanowski, *Konspiracyjna działalność*, s. 62.

³⁹ M. Mackiewicz-Wojciechowicz, *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia*, Bydgoszcz 2002, s. 10.

⁴⁰ „Gazeta Codzienna” nr 22 z 28 stycznia 1940 r..

⁴¹ Miejsce to, w niedalekiej przyszłości, stało się ważnym punktem kontaktowym dla członków konspiracji niepodległościowej w Wilnie, ze względu na panujący duży ruch, umożliwiający zniknięcie w tłumie.

dziennie, w znacznej liczbie bezpłatnych⁴². Szybko otwarto dwie kolejne stołówki dzięki pomocy sióstr nazaretanek. W zaopatrzenie jadłodajni zaangażowany był Kazimierz Augustowski, a opieką zdrowotną w towarzystwie zajmował się dr Stanisław Markiewicz ps. „Pius”, kierujący przychodnią lekarską (ze wszystkimi specjalnościami) przy ul. Wielkiej 64 zatrudniającą 34 lekarzy⁴³. TSO otworzyło również własne biuro komisowe mające pośredniczyć w sprzedaży przez uchodźców cennych przedmiotów przy pomocy ekspertów „na zdrowych zasadach i chronić przed nieuczciwym pośrednictwem”⁴⁴.

TSO, pośród wszystkich powołanych jesienią 1939 r. organizacji pomocowych, miał relatywnie najmniejszy zasięg, jednak mógł również wspierać tych, którzy nie mogli oficjalnie uzyskać pomocy od komitetów kontrolowanych przez LCK. Władze sowieckie tolerowały działalność TSO, ale dopiero, kiedy do miasta wkroczyli Litwini, rozwinęło ono szerszą działalność, chociaż nie była dobrze postrzegana przez nowe władze. Według Romualda Warakomskiego, uczestnika wydarzeń, „w Kolegium Jezuitów przy kościele św. Kazimierza na ul. Wielkiej nr 58, pod pozorem Samopomocy Obywatelskiej, w którą Rosjanie nie mieli czasu wglądać, a Litwini w przystępie euforii po zajęciu miasta zalegalizowali, ks. Kazimierz Kucharski TJ (*Szymon*), montował ruch oporu”⁴⁵. W działalność TSO czynnie włączyła się również wileńska konspiracyjna organizacja młodzieżowa Związek Wolnych Polaków⁴⁶. Mimo, że nie ma wątpliwości odnośnie do charytatywnego oblicza TSO, to faktycznie, od początku Komitet kierowany przez ks. Kucharskiego stał się przybudówką wileńskiego okręgu SZP (którego dowództwo sformowało się w grudniu 1939 r. w celi zakonnej ks. Kazimierza), a później ZWZ. TSO uległo likwidacji dopiero po fali aresztowań dokonanych przez NKWD w strukturach okręgu wileńskiego między marcem a czerwcem 1941 r., której ofiarą był również ks. Kucharski⁴⁷.

Pod koniec września 1939 r. rozpoczął działalność Komitet Pomocy Uchodźcom Wojennym (KPUW), nazywany również Komitetem Zagórskiego od nazwiska współzałożyciela, znanego wileńskiego adwokata i społecznika Ignacego Za-

⁴² L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny*, s. 57; „Gazeta Codzienna” nr 51 z 3 marca 1940 r.

⁴³ „Gazeta Codzienna” nr 10 z 14 stycznia 1940 r.; „Kurier Wileński” nr 30 z 7 lutego 1940 r.

⁴⁴ „Kurier Wileński” nr 265 z 10 listopada 1939 r.

⁴⁵ R. Warakomski, *Komórka Legalizacyjna*, s. 35.

⁴⁶ M. Mackiewicz-Wojciechowicz, *Związek Wolnych Polaków*, s. 10.

⁴⁷ Szerzej: W.K. Roman, *Rozbicie wileńskiego okręgu Związku Walki Zbrojnej przez NKWD w 1941 roku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2000, nr 2, s. 281–299; eadem, *NKWD w walce przeciwko polskiemu podziemiu niepodległościowemu na Wileńszczyźnie i Litwie 1940–1941*, „Teki Historyczne”, Londyn 2004, t. XXIII, s. 174–209.

górskiego lub Komitetem Pomocy Uchodźcom Polakom w Wilnie⁴⁸. Oprócz Zagórskiego, w powołanie KPUW zaangażowana była dr Maria Petruszewiczowa oraz uchodźca z Warszawy dr Antoni Pański, tłumacz literatury angielskiej⁴⁹. Ścisłe Prezydium komitetu, sprawujące rządy „silnej ręki”, stanowili Zagórski i Petruszewiczowa, oceniani jako despotyczni i apodyktyczni, ale skuteczni, z talentem organizacyjnym i obdarzeni życzliwością dla innych⁵⁰. Przy Prezydium utworzono stanowisko Sekretarza Generalnego, działały stałe komisje: odzieżowa i ofertowa, Rada Gospodarcza oraz delegaci uchodźców z ramienia tzw. samorządu uchodźczego (aż trzech przy Prezydium) z uprawnieniami kontrolnymi⁵¹.

Komitet powstał za zgodą władz radzieckich, na mocy zezwolenia wydanego 21 września przez władzę okupacyjną: Zarząd Tymczasowy Obwodu Wileńskiego, który przyznał na rozpoczęcie działalności 100 tys. złotych⁵². Za tę sumę niewiele można było zrobić, wciąż „ludzie wyglądali na zgłodniałych, dzieci nie mogły ustać na nogach”⁵³. Podczas czterdziestodniowej okupacji Wilna przez Rosjan, jego działalność była tolerowana i życzliwiej traktowana niż TSO⁵⁴, jednakże władze radzieckie zastrzegły, żeby miała charakter czysto humanitarny i objęła wszystkich uchodźców wojennych, bez względu na narodowość. Stąd w prezydium znalazło się trzech przedstawicieli społeczności żydowskiej, w tym Łazarz Kruk i Hirs Zakhajm z miejscowej gminy⁵⁵ oraz Z. Zarzecki⁵⁶.

Bez wątplenia KPUW był organizacją o najszerszym zasięgu i zakresie działania. Jego siedzibę główną ulokowano przy ul. Mickiewicza 22 (Litwini przemianowali ją na Gedymino) „w pobliżu kawiarni Sztralla, niedaleko zwierzyńskiego mostu [...] i utworzono zaraz chyba ze trzydzieści punktów pomocy dla uchodźców w postaci kuchni i miejsc noclegowych”⁵⁷.

⁴⁸ L. Rapaport, *Komitet Pomocy*, s. 77.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ A. Jędrychowska, *Zygzakiem i po prostu*, Warszawa 1965, s. 310.

⁵¹ Ibidem, s. 117.

⁵² Sprawozdanie I. Zagórskiego z działalności polskiego Komitetu Pomocy Uchodźcom w Wilnie za okres od 26 IX 1939 do 1 X 1940 r., LCVA, Litewski Czerwony Krzyż, sygn. f. 1734, ap. 2, b. 48, l. 4. W innych źródłach jest mowa o 100 tysiącach rubli, por. opracowanie *Wilno i Wileńszczyzna*, HIA, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, box 40/181.

⁵³ I. Šeinius, *Czerwony potop*, Warszawa 1998, s. 26–27.

⁵⁴ Prawdopodobnie ze względu na osoby założycieli – np. mąż dr M. Petruszewiczowej, adwokat Kazimierz Petruszewicz przed wojną bronił komunistów w procesach politycznych.

⁵⁵ „Kurier Wileński” nr 280 z 27 listopada 1940 r.

⁵⁶ L. Rapaport, *Komitet Pomocy*, s. 76.

⁵⁷ S. Nienaltowski, *Wspomnienia z lat 1939–1941*, [w:] *Wschodnie losy Polaków*, t. 3, red. W. Myśliwski, A. Garlicki, Łomża 1991, s. 251.

Działalność KPUW skupiała się na pomocy charytatywnej w postaci udzielania zapomóg, opieki lekarskiej, rozdzielania paczek z żywnością i odzieżą, prowadzenia stołówek oraz schronisk. Zakres udzielanej pomocy obejmował również aprowizację, działalność warsztatów, organizowanie działalności kulturalno-oświatowej. Tej działalności służyła rozbudowana struktura komitetu. Przy Radzie Gospodarczej powołano – podporządkowany Prezydium – Wydział Resortów, w ramach którego wydzielono wyspecjalizowane kolejne wydziały: aprowizacyjny (powiązany z Komisją Ofertową), administracyjny, finansowo-gospodarczy, schronisk i jadłodajni, odzieżowy (powiązany z Komisją Odzieżową), lekarski, warsztatów i kulturalno-oświatowy⁵⁸. Każdy wydział składał się z mniejszych komórek organizacyjnych – referatów i działów, zatrudniając dodatkowo m.in. łączników.

Główna odpowiedzialność spoczywała na Wydziale Apropowizacyjnym, dzięki któremu średnio – tylko od stycznia do września 1940 r. – udawało się wydać posiłki ponad 5 tysiącom uchodźcom dziennie⁵⁹. Wydział ten posiadał cztero-kondygnacyjny budynek, w którego piwnicach i na parterze ulokowano magazyny żywności, a na pierwszym i drugim piętrze magazyny odzieżowe, dysponował także własnym taborem samochodowym i konnym⁶⁰. W okresie największej rozbudowy działalności KPUW prowadził 93 tzw. ośrodki⁶¹, czyli głównie schroniska i jadłodajnie, z których najwięcej znajdowało się w Wilnie⁶² oraz dwa domy dla dzieci w wieku szkolnym⁶³. KPUW, posiadając 25 punktów dystrybucji artykułów spożywczych, dożywiał również uchodźców poza Wilnem, w tym nawet w Turmontach na północnej Litwie⁶⁴. W dyspozycji Wydziału Schronisk i Jadłodajni były ekipy techniczne wykonujące prace budowlane, remonty i naprawy kanalizacji⁶⁵. Wydział Odzieżowy zarządzał magazynami z odzieżą pochodzącą z darów z USA, Anglii i Szwajcarii. Mimo ogromnej ilości odzieży, były okresy, kiedy nie wystarczała jej dla wszystkich potrzebujących. Wydziałowi Lekarskiemu podlegało m.in. ambulatorium, laboratorium, apteka oraz szpitale, a nawet własne sanatorium dla uchodźców chorych na gruźlicę dla około 80 osób i zakład dla ozdrowieńców opuszczających szpital⁶⁶. Wydział zatrudniał 15 osób, w tym

⁵⁸ L. Rapaport, *Komitet Pomocy*, s. 118. Por. LCVA, sygn. f. 1734, ap. 2, b. 103.

⁵⁹ Por. szczegółowe wyliczenie Ignacego Zagórskiego, [w:] *Sprawozdanie I. Zagórskiego*, s. 11.

⁶⁰ L. Rapaport, *Komitet Pomocy*, s. 118–121; *Sprawozdanie I. Zagórskiego*, s. 12–14.

⁶¹ LCVA, sygn. f. 1734, ap. 2, b. 100, l. 77.

⁶² Ibidem, l. 101–107.

⁶³ HIA, Commission for Polish Relief (COMPOREL), sygn. box 24/2.

⁶⁴ Ibidem, sygn. box 23/11.

⁶⁵ L. Rapaport, *Komitet Pomocy*, s. 122–123.

⁶⁶ L. Rapaport, *Komitet Pomocy*, s. 125–126; *Sprawozdanie I. Zagórskiego*, s. 14–15.

5 lekarzy⁶⁷. Przystępując do pomocy uchodźcom, KPUW od razu podjął decyzję, że należy umożliwić im podjęcie pracy i zarabiania pieniędzy, dlatego uruchomił warsztaty: tkackie, krawieckie, szewskie, a także pralnię, introligatornię, masarnię i pracownię wyrobów ludowych (przeznaczonych do sprzedaży 4 marca 1940 r. podczas jarmarku Kaziuki na Placu Łukiskim), a także łaźnię⁶⁸. Cała produkcja warsztatów i zyski z niej osiągnane w zasadzie były przeznaczone na potrzeby uchodźców. KPUW pośredniczył przy znajdowaniu zatrudnienia dla uchodźców, a w styczniu 1940 r. otworzył Biuro Pośrednictwa Pracy kierujące chętnych do pracy w majątkach i zakładach na Litwie⁶⁹. Ta działalność była wyjątkowo negatywnie oceniana przez komisarza Aleknę⁷⁰, w którym Gilbert Redfern widział „bezwzględnego biurokratę”, wszędzie upatrującego spisków⁷¹, a Joanna Mackiewiczowa uważała, że „miał ciężką rękę do uchodźców i był wyjątkowo źle usposobiony do Polaków”⁷². Wydział Kulturalno-Oświatowy zorganizował w ramach pomocy uchodźcom i ich dzieciom czteroklasowe kursy gimnazjalne, kursy językowe (z nauki języka litewskiego, angielskiego, francuskiego i niemieckiego skorzystało ok. 1000 uchodźców⁷³), buchalteryjne i handlowe⁷⁴, bibliotekę (a w zasadzie 43 biblioteki ruchome), a także umożliwiał wejścia na przedstawienia do wileńskich teatrów⁷⁵. Wydział Administracyjny prowadził rejestrację i kartotekę uchodźców, dział informacji PCK (był to przedwojenny oddział wileński tej organizacji), inaczej Biuro Informacyjno-Rejestracyjne⁷⁶, a także dział porad prawnych, dział korespondencji z MCK oraz kontrolował wydawanie świadczeń, kart obiadowych i wstępu do łaźni, biletów do teatru⁷⁷. Na Wydziale Finansowym spoczywało zarządzanie funduszami, układanie budżetów miesięcznych, prowadzenie kasy i księgowości oraz kontrola całej gospodarki KPUW⁷⁸.

Do otrzymania pomocy od Komitetu upoważniała specjalna karta rejestracyjna wydawana przez Biuro Informacyjno-Rejestracyjne, a od 20 stycznia 1940 r.

⁶⁷ HIA, COMPOREL, sygn. box 24/2.

⁶⁸ L. Rapaport, *Komitet Pomocy*, s. 126–128; *Sprawozdanie I. Zagórskiego*, s. 20–23.

⁶⁹ A. Jałbrzykowski, *Wspomnienia wileńskie (1939–1940)*, Warszawa 2005, s. 100–106.

⁷⁰ LCVA, sygn. 383, ap. 7, b. 2280, l. 16.

⁷¹ P. Łossowski, *Raporty Gilberta Redferna*, s. 243.

⁷² J. Mackiewiczowa, *Polacy na Litwie*, s. 57.

⁷³ HIA, COMPOREL, sygn. box 24/2.

⁷⁴ „Gazeta Codzienna” nr 5 z 9 stycznia 1940 r.

⁷⁵ L. Rapaport, *Komitet Pomocy*, s. 128–129; *Sprawozdanie I. Zagórskiego*, s. 23.

⁷⁶ Por. LCVA, sygn. f. 1734, ap. 2, b. 22, l. 1.

⁷⁷ L. Rapaport, *Komitet Pomocy*, s. 129–130.

⁷⁸ Ibidem, s. 130. Szczegółowa analiza finansów Komitetu: s. 131–145.

także niezbędne było zaświadczenie o statusie uchodźcy wydawane przez litewski Komisariat ds. Uchodźców⁷⁹. Władze wileńskiego podziemia szacowały, że z czterdziestotysięcznej grupy uchodźców wsparcie KPUW dotyczyło około 16,5 tysiąca, a „pozostała 24-tysięczna rzesza Polaków radziła sobie tylko wiadomym sposobem”⁸⁰. Niemożliwe było zapewnienie przez Komitet każdemu tego, czego by oczekiwał, szczególnie, że „chodziło o wielką gromadę ludzi podenerwowanych, niezatrudnionych”, dodatkowo KPUW był „naciskany przez Litwinów, którzy chcieli jak najszybciej rozładować napięcie stwarzane przez uchodźców, nie mogących pogodzić się z klęską Polski”⁸¹. Działalność Komitetu Zagórskiego wykraczała poza granice Wilna, obejmując uchodźców zamieszkujących w podwileńskich miasteczkach i wsiach, m.in. Nowej Wilejce, Landwarowie, Turmon-tach, Werkach i Świącianach⁸².

Sędzia wileński Jerzy Dmochowski, członek zarządu KPUW, wspominał o wręcz nieprzychylnym stosunku Litwinów do tej organizacji, w działalności której dopatrywano się konspiracyjnych, niepodległościowych działań Polaków i „rząd litewski w tym wypadku się nie mylił, niemniej jednak szykany i przykro-ści dotykały wszelkich prac komitetu”⁸³. Jak meldował komendant Wileńskiego Okręgu SZP/ZWZ ppłk Nikodem Sulik władzom polskim w Paryżu, do każdej instytucji pomocowej dla uchodźców przydzielono przedstawiciela wywiadu litewskiego⁸⁴, chociaż sądzić należy, że był to raczej pracownik litewskiej policji bezpieczeństwa – Saugumy, co oznaczało, że ich działalność oceniano raczej jako polityczną i antylitewską niż charytatywną.

Poważne załamanie działalności KPUW nastąpiło na początku października 1940 r. po aresztowaniu przez NKWD kilku jego wyższych urzędników wraz z wiceprezeską Marią Petruszewiczową i sekretarzem Jerzym Dmochowskim⁸⁵. Całkowita likwidacja komitetu nastąpiła 1 stycznia 1941 r.

Jeszcze jedną, niosącą pomoc organizacją był – powołany z inicjatywy Komitetu Polskiego⁸⁶ – Komitet Pomocy Ofiarom Wojny, któremu przewodził Kazi-

⁷⁹ HIA, COMPOREL, sygn. box 24/2.

⁸⁰ R. Warakomski, *Komórka Legalizacyjna*, s. 18.

⁸¹ M. Krzepakowski, *Wspomnienia dziennikarza*, s. 152.

⁸² LCVA, sygn. f. 1734, ap. 2, b. 100, l. 107.

⁸³ HIA, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, sygn. box 41/186.

⁸⁴ AK w dokumentach, t. 1, dok. nr 27, s. 176.

⁸⁵ L. Rappaport, *Komitet Pomocy*, s. 88.

⁸⁶ Komitet Polski powołano w celu obrony interesów Polaków w Wilnie. Nazywany był też Radą Dziesięciu, na jego czele stanął przewodniczący wileńskiej Rady Adwokackiej Bronisław Krzyżanowski, sekretarzem został znany adwokat wileński Tadeusz Kiersnowski. Szerzej m.in.:

mierz Pelczar, profesor patologii ogólnej i eksperymentalnej na wileńskim Uniwersytecie Stefana Batorego (początkowo był członkiem Komitetu Zagórskiego). Występował również pod nazwą Komitet Pomocy Przychodźcom lub Polski Komitet Pomocy Przybyszom używaną przez Litwinów⁸⁷, a także Komitet Pomocy Miejscowym Polakom⁸⁸ – czyli mieszkańcom Wilna i Wileńszczyzny pozbawionym prawa do obywatelstwa litewskiego⁸⁹. W działalność tego komitetu, nazywanego również Komitetem Pelczara, był zaangażowany twórca TSO ks. Kazimierz Kucharski⁹⁰. Według Longina Tomaszewskiego, ten komitet nie cieszył się życzliwością władz litewskich⁹¹. Potwierdzał to również Gilbert Redfern⁹².

Siedzibą Komitetu Pelczara był lokal w kamienicy przy ul. Ostrobramskiej 19. Do komitetu weszło kilka przedwojennych organizacji pracowniczych istniejących w Wilnie⁹³. Opieką tej organizacji objęto ponad 70 tysięcy Wilnian, których pozbawiono możliwości otrzymania obywatelstwa litewskiego i zostali pozbawieni środków do życia⁹⁴.

Komitet Pelczara, jak często nazywano tę organizację, funkcjonował przede wszystkim dzięki wsparciu międzynarodowych organizacji humanitarnych, które na ręce prof. Kazimierza Pelczara, światowej sławy onkologa, przesyłały dary pieniężne i rzeczowe⁹⁵. W styczniu 1940 r. Komitet został włączony do LCK. W znacznie utrudnionych, głównie z powodów finansowych, warunkach działał jeszcze w lipcu 1940 r., ale LCK zdecydował o likwidacji komitetu z powodu

W. Chocianowicz, *Ziemie Wschodnie R.P. w latach 1939–1944*, [w:] *Pamiętnik Wileński*, Londyn 1972, s. 89–110.

⁸⁷ Por. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. I, wrzesień 1939–czerwiec 1941, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990, dok. 37, s. 225.

⁸⁸ J. Mackiewiczowa, *Polacy na Litwie*, s. 27.

⁸⁹ Według danych LCK z rejestracji zakończonej 9 stycznia 1940 r. tylko w Wilnie było ich 73 371. J. Mackiewiczowa, *Polacy na Litwie*, s. 47.

⁹⁰ C. Wilanowski, *Konspiracyjna działalność*, s. 63.

⁹¹ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna*, s. 58.

⁹² HIA, Commission for Polish Relief (COMPOREL), sygn. box 23/11.

⁹³ „Kurier Wileński” nr 302, z 21 grudnia 1939 r.

⁹⁴ W źródłach jest również mowa o ponad 88 tysiącach mieszkańców Wilna i ponad 11 tysiącach poza miastem o statusie przychodźcy. HIA, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, box 43/18.

⁹⁵ Dopiero w lutym 1940 r. rząd polski w Paryżu uchwalił przyznanie kredytu w wysokości 500 000 litów na cele uchodźstwa i ludności cywilnej na Wileńszczyźnie (*Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. T. 1. Październik 1939 – czerwiec 1940*, oprac. W. Rojek przy współpracy A. Suchcitz, Kraków 1994, s. 209). Charakterystyczne jest, że Litwini określali tę organizację jako Komitet Pomocy „Przychodźcom” mając na myśli stałych mieszkańców Wileńszczyzny, którzy nie otrzymali obywatelstwa litewskiego.

braku środków⁹⁶. Ostatnią stołówkę zamknięto w sierpniu 1940 r., a swoje agendy komitet przekazał magistratowi miasta Wilna.

Na rzecz pomocy uchodźcom działał również Związek Towarzystw Dobroczynności „Caritas” z siedzibą przy klasztorze ojców bonifratrów przy ul. Ludwiskiej, którym kierował ks. Czesław Barwiński⁹⁷, jednak prawie nic nie wiadomo o tej działalności.

W Wilnie powołano również odrębne organizacje pomocowe dla uchodźców narodowości żydowskiej⁹⁸. Był to Żydowski Komitet Pomocy Przybyszom (Przychodźcom), tzw. komitet Wygodzkiego od nazwiska jego kierownika, wileńskiego lekarza Jakuba Wygodzkiego⁹⁹. Niewielkiego, ze względu na własne kłopoty, wsparcia udzielała mu wileńska żydowska gmina wyznaniowa, przy której działał ten Komitet¹⁰⁰. Kolejnym był Komitet Pomocy Uchodźcom Żydowskim założony w końcu października 1939 r., którego działaczem był m.in. wileński adwokat Izaak Barańczyk. W strukturze komitetu zorganizowano działy zajmujące się wyżywieniem uchodźców, ich ubraniem i zakwaterowaniem, zapomogami finansowymi, zaopatrzeniem dzieci, księgowością i kontrolą, prawem i emigracją, statystyką i kancelarią¹⁰¹. Komitet ten ogółem zorganizował 36 schronisk dla uchodźców, prawie wszystkie w prywatnych domach oraz 27 stołówek i 17 punktów żywienia. Komitety żydowskie, finansowane przede wszystkim przez American Jewish Joint Distribution Committee (w skrócie nazywany Joint), pomagały również uchodźcom innych narodowości na terenie Wilna¹⁰². Zdaniem Gilberta Redferna, władze litewskie były przychylniej nastawione do organizacji żydowskich, dzięki którym do wspólnej kasy w LCK trafiało znacznie więcej pieniędzy¹⁰³.

Podobną organizację – dla współwyznawców – powołał wileński zbor ewangelicki pod nazwą Komitet Pomocy Ofiarom Wojny. Jego siedziba znajdowała się w budynku zboru przy ul. Zawalnej 11/3, a kierował nim Konstanty Kurnatowski¹⁰⁴. Komitet współpracował z Komitetem Zagórskiego. W dokumentach są

⁹⁶ HIA, COMPOREL, sygn. box 24/2.

⁹⁷ C. Wilanowski, *Konspiracyjna działalność*, s. 63.

⁹⁸ Poza Wilnem pomocy uchodźcom udzielało żydowskie kulturalno-oświatowe Stowarzyszenie Ezra.

⁹⁹ L. Rapaport, *Komitet Pomocy*, s. 77.

¹⁰⁰ J. Mackiewiczowa, *Polacy na Litwie*, s. 28.

¹⁰¹ LCVA, sygn. f. 757, ap. 9, b. 5, l. 58.

¹⁰² M.in. M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1940)*, Warszawa 2001, s. 158.

¹⁰³ HIA, COMPOREL, sygn. box 23/11.

¹⁰⁴ „Gazeta Codzienna” nr 2 z 26 listopada 1939 r.

również wzmianki o Komitecie pomocy założonym przez duchownych prawosławnych¹⁰⁵.

Oprócz powyższych funkcjonował także Komitet Pomocy Uchodźcom Litewskim (inna nazwa to Centralne Biuro dla Litewskich Uchodźców) z siedzibą przy ul. Wiłkomierskiej 6¹⁰⁶, obejmujący działalnością nie tylko Litwinów, ale też Białorusinów i Ukraińców.

Niektóre środowiska podejmowały akcje samopomocowe dla swoich, przybyłych z innych terenów, koleżanek i kolegów, jak np. dziennikarze i literaci wileńscy. Początkowo miejsca na działalność użyczył im Komitet Zagórskiego, ale nic poza tym i „zainteresowanym oświadczone, że dziennikarze zawsze i wszędzie dają sobie radę, toteż nie zamierzają się nimi zajmować”¹⁰⁷. Wkrótce głównie Joint finansował organizację internatu, stołówki, ich wyposażenie i codzienne funkcjonowanie¹⁰⁸. Z kolei miejscowy Związek Nauczycielstwa Polskiego użyczył lokalu na internat dla uchodźców dziennikarzy przy ul. Zygmuntowskiej 4, którego kierownikiem został Wacław Zagórski, bratanek Ignacego¹⁰⁹. Podobny, środowiskowy komitet pomocy, kierowany przez inżyniera A. Blanszkina, założyli wileńscy kolejarze¹¹⁰. Dla około 200 kolejarzy uchodźców oddali kamienicę przy ul. Kolejowej 19.

Formą pomocy środowiskowej był Akademicki Komitet Pomocy zajmujący się wsparciem dla profesorów i innych pracowników naukowych, którzy zarówno jako uchodźcy znaleźli się w Wilnie, jak również miejscowym „przybyszom”¹¹¹. Jego przewodniczącym został rektor Uniwersytetu Stefana Batorego Stefan Ehrenkreutz, a w dziesięcioosobowym składzie znaleźli się wybitni profesorowie, jak np. Stanisław Arnold, Władysław Dziewulski i Ludwik Chmaj. Komitet wspierał finansowo uchodźców, ale również pośredniczył przy poszukiwaniu pracy dla profesorów w USA¹¹².

Oprócz powyższych form pomocy zorganizowanej uchodźcy mogli liczyć na indywidualne gesty samych Wilnian. Np. sam Ignacy Zagórski „karmił ich, odda-

¹⁰⁵ LCVA, sygn. 757, ap. 9, b. 6, l. 300.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 28, 58.

¹⁰⁷ M. Krzepakowski, *W nieznanym*, [w:] *Wspomnienia dziennikarzy o wrześniu 1939 roku*, opr. E. Rudziński, Warszawa 1965, s. 108.

¹⁰⁸ W. Zagórski, *Wolność w niewoli*, Londyn 1971, s. 64; M. Krzepakowski, *Wspomnienia dziennikarza*, s. 146, 152–255.

¹⁰⁹ W. Zagórski, *Wolność w niewoli*, s. 55, 63.

¹¹⁰ G. Suralis, *Uchodźcy wojenni*, s. 102.

¹¹¹ HIA, COMPOREL, sygn. box 23/11.

¹¹² Ibidem.

wał własne koszule. Umieszczał u przyjaciół, gdy zabrakło miejsca w jego mieszkaniu”¹¹³. Jednym z nich był wspomniany Antoni Pański, który wraz z żoną znalazł schronienie u Zagórskiego¹¹⁴.

Wśród inicjatyw skierowanych na pomoc uchodźcom na Wileńszczyźnie należy odnotować wysłanie na Litwę delegata przez polskie władze emigracyjne w osobie prof. Adama Żółtowskiego, który miał je informować o sytuacji uchodźców. Ponieważ jednak jego misja nie została umocowana dyplomatycznie, niewiele mógł uczynić na rzecz pomocy¹¹⁵. Warto ponadto wspomnieć o propozycji zorganizowania Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny na Wileńszczyźnie przedstawionej na posiedzeniu Komitetu Ministrów dla Spraw Kraju w Paryżu 5 grudnia 1939 r., która jednak pozostała tylko propozycją¹¹⁶. Rząd Polski na Uchodźstwie przekazywał jednak konkretne, aczkolwiek relatywnie niewielkie, sumy wsparcia na Litwę.

Jak pisze Leon Rappaport, wymienione komitety w początkowym okresie działały bez ściśle określonych grup docelowo objętych pomocą, a rozdzielenie nastąpiło dopiero wraz z napływem poważnej pomocy finansowej zza granicy¹¹⁷.

Pomocą uchodźcom – początkowo tylko na ziemiach Litwy właściwej – służył również Litewski Czerwony Krzyż, przez który jednak musiały przechodzić wszystkie przekazywane zza granicy kwity pieniężne przeznaczone na wsparcie potrzebujących, także na Wileńszczyźnie. W końcu września 1939 r. prezydent LCK dr Jurgis Alekna informował Międzynarodowy Czerwony Krzyż w Genewie, że rząd litewski zamierza obarczyć LCK sprawami aprowizacji i pomocy sanitarnej zarówno uchodźców, jak i internowanych polskich żołnierzy, licząc na konkretne wsparcie finansowe tych działań¹¹⁸. Po przejściu Wilna i Wileńszczyzny przez Litwę do miasta przybyli przedstawiciele instytucji pomocy z zagranicy. Byli to delegaci American Commission for Polish Relief (tzw. Misja Hoovera lub Komitet Hoovera, popularnie: COMPOREL¹¹⁹) oraz Joint – organizacji żydow-

¹¹³ A. Jędrychowska, *Zygzakiem*, s. 310.

¹¹⁴ W. Zagórski, *Wolność w niewoli*, s. 35.

¹¹⁵ M.in. K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca. Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945*, Opole 1998, s. 24; HIA, COMPOREL sygn. box 23/11.

¹¹⁶ Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego w Londynie (AIPMS), sygn. Prezydium Rady Ministrów (PRM), K-79, k. 35.

¹¹⁷ L. Rappaport, *Komitet Pomocy*, s. 76.

¹¹⁸ LCVA, sygn. f. 383, ap. 7, b. 2182, l. 146–147, 322–323.

¹¹⁹ American Commission for Polish Relief powstała 25 września 1939 r. w odpowiedzi na prośbę polskiego rządu na emigracji, który porozumiał się w tej sprawie Herbertem Hooverem, byłym prezydentem USA, który w COMPOREL miał funkcję honorowego przewodniczącego.

skiej z USA. COMPOREL reprezentował Gilbert Redfern, przed wybuchem wojny warszawski korespondent „The Time”. Redfern, szczególnie był przychylny Polakom, zamieszkał w Wilnie przydzielony przez swoją organizację jako stały delegat do Komitetu Pomocy Uchodźcom. Redfern nadzorował i koordynował pomoc nadchodzącą zza granicy¹²⁰, co nie było prostą pracą i sprawiało, że „zbielały mu włosy”, jednak nie zrezygnował z niej nawet, kiedy zaproponowano mu posadę korespondenta „Time” na Bałkanach – nie chciał „opuścić Polaków”¹²¹. Na ręce Redferna kierowana była cała materialna pomoc od COMPOREL-u, który pośredniczył przy jej przekazywaniu do lokalnej dystrybucji przez KPUW¹²². Organizacją pomocy w Wilnie z ramienia Jointu zajął się Moses W. Beckelman. Po przejściu Wilna i Wileńszczyzny przez Litwinów do miasta przybyli: przedstawiciel Amerykańskiego Czerwonego Krzyża Dorsey Stephens, także członek COMPOREL-u, Norweskiego Czerwonego Krzyża Arnold Anderson Rorholt, delegat MCK z Genewy Guillaume Favre oraz Herbert Foster Anderson z Angielsko-Polskiego Komitetu Pomocy w Londynie (Polish Relief Fund zwany także komitetem Moyne’a, od nazwiska jego prezesa Waltera Edwarda Guinness’a barona Moyne)¹²³. Przedstawiciele zagranicznych organizacji mieli wpływ na działalność poszczególnych komitetów oraz na przydział i rozdział środków finansowych¹²⁴. W ocenie Leona Rappaporta, zdecydowanie antypolskie nastawienie prezentował Herbert F. Anderson, a jego przeciwnostwem – chociaż jego działania oceniał jako niewolne od błędów – był Gilbert Redfern¹²⁵.

Wszystkie opisane wcześniej struktury wileńskich organizacji pomocowych, bardziej lub mniej sformalizowane, powstały – poza LCK – z inicjatywy lokalnej. Źródła litewskie informują, że wraz z przejściem administracji na Wileńszczyźnie przez Litwę, wszystkie komitety pomocy zlikwidowano, poza Komitetem Zagórskiego i Komitetem Pomocy Uchodźcom Żydowskim kierując się chęcią centralnego uregulowania pomocy dla uchodźców¹²⁶. Nie do końca tak się stało, przynajmniej nie od razu. Zawarto kompromis umożliwiający funkcjonowanie komitetów pomocowych za pośrednictwem organizacji posiadających pełnomocnictwo LCK

¹²⁰ LCVA, sygn. 1734, ap. 1, b. 423, l. 87.

¹²¹ HIA, COMPOREL, sygn. box 23/11.

¹²² Tamże, sygn. box 2/6.

¹²³ L. Rappaport, *Komitet Pomocy*, s. 91.

¹²⁴ Fundusze Polish Relief Fund pochodziły w części od rządu Wielkiej Brytanii. W Radzie Organizacyjnej tej organizacji był m.in. premier Arthur Neville Chamberlain i minister spraw zagranicznych Edward Wood lord Halifax.

¹²⁵ Ibidem, s. 93–106.

¹²⁶ G. Surgalilis, *Uchodźcy wojenni*, s. 102–103.

i z prawem posiadania swoich przedstawicieli przy LCK¹²⁷. W grudniu 1939 r. zapadła decyzja, aby przy LCK utworzyć jeden, centralny komitet pomocy uchodźcom złożony z pięciu przedstawicieli reprezentujących narodowości: Litwinów, Polaków i Żydów¹²⁸. Udało się doprowadzić do tego w styczniu 1940 r., kiedy decyzją komisarza Alekny całość zaopatrzenia uchodźców wojennych oddano LCK¹²⁹, a prawo do nadzorowania rozdziału środków zyskali także przedstawiciele organizacji zagranicznych. Do końca stycznia wszystkie organizacje miały przekazać LCK całość zgromadzonych funduszy i darów rzeczowych. W dniu 29 stycznia powołano dziesięcioosobowy Komitet Koordynacyjny Pomocy Uchodźcom Wojennym przy LCK¹³⁰, a w Wilnie Wydział Ogólny ds. Pomocy Uchodźcom na Wileńszczyźnie LCK, którego zadaniem było przekazywanie środków otrzymanych z centrali i wywóz uchodźców z miasta na prowincję¹³¹. W strukturze tego Wydziału zorganizowano sekcje LCK ds. pomocy: Polakom (tzw. Sekcja Polska), Litwinom (Białorusinom i Rosjanom), Żydom i innym osobom nieposiadającym obywatelstwa litewskiego¹³². W ramach tych sekcji funkcjonowały komitety pomocy uchodźcom: polski (Zagórskiego) i litewski, a także komitety tzw. przychodźców: żydowski Komitet Wygodzkiego oraz polski Komitet Pelczara. Wydziałem Ogólnym w Wilnie kierował Juozas Cipliauskas, a Sekcją Polską, liczącą 54 osoby, Ignacy Zagórski¹³³.

Dlaczego nie zlikwidowano całkowicie KPUW i Komitetu Pelczara, chociaż i tak były zaledwie przez Litwinów tolerowane? Jak pisał ks. Kazimierz Kucharzski, Litwini, aż do kwietnia 1940 roku zajmowali stanowisko biernych obserwatorów tego polskiego ruchu samopomocy. Natomiast w momencie, kiedy zaczęły na Litwę wpływać duże sumy z zagranicy dla uchodźców na Litwie, nastąpiła formalna likwidacja (właściwie likwidacja niezależności) Komitetu Pomocy Uchodźcom i Komitetu Pelczara poprzez włączenie do LCK, aby centralnie zarządzać funduszami¹³⁴. Opinia jest również taka, że obawiano się te organizacje zlikwidować z uwagi na osoby Ignacego Zagórskiego (cieszącego się dużym autorytetem) oraz Gilberta Redferna, a także ze względów praktycznych. Owe względy prak-

¹²⁷ LCVA, sygn. f. 383, ap. 7, b. 2276, l. 138.

¹²⁸ LCVA, sygn. f. 383, ap. 7, b. 2276, l. 146.

¹²⁹ LCVA, sygn. f. 757, ap. 9, b. 6, l. 178.

¹³⁰ LCVA, sygn. F. 1734, ap. 1, b. 506, l. 111.

¹³¹ LCVA, sygn. f. 757, ap. 9, b. 6, l. 5.

¹³² Ibidem, l. 200–201.

¹³³ LCVA, sygn. f. 1734, ap. 2, b. 47, l. 180–181.

¹³⁴ Potwierdza to Gilbert Redfern. HIA, COMPOREL, sygn. box 23/11.

tyczne to obawa przed nasileniem i nagłośnieniem skarg Polaków na działania Litwinów na forum międzynarodowym¹³⁵ oraz sprawy finansowe, a przede wszystkim fakt, że fundusze przysyłane na rzecz pomocy Polakom były przekazywane do banku litewskiego w dolarach, a bank wypłacał je komitetom polskim w litach, według oficjalnego kursu dolara o wiele niższego niż kurs giełdowy, co dawało LCK czysty zysk¹³⁶.

Dla każdego z omawianych komitetów wsparcie od organizacji zagranicznych stanowiło być albo nie być prowadzonej działalności. Zasadniczą podstawą finansowania KPUW były dotacje od COMPOREL-u¹³⁷ (pomoc dodatkowa pochodziła od rządu polskiego i Polish Relief Fund z Londynu)¹³⁸, dla Komitetu Pelczara – z Polish Relief Fund (pomoc dodatkowa pochodziła od rządu polskiego), dla Komitetu Pomocy Uchodźcom Litwinom – od rządu polskiego. Wszystkie komitety otrzymywały również pośrednie dopłaty z sum należnych tym komitetom i zatrzymywanych przez LCK oraz przekazywanych im przez KPUW¹³⁹. Ogółem od września 1939 r. do 21 sierpnia 1940 r. suma wsparcia zagranicznego dla uchodźców otrzymana przez wszystkie komitety wyniosła ponad 6 milionów litów¹⁴⁰, a dodatkowe ponad 2 miliony litów pochodziło od rządu litewskiego¹⁴¹. Największe wsparcie zza granicy – ponad 4 miliony litów (3 miliony od Joint) – otrzymał Komitet Pomocy Uchodźcom Żydowskim. Uchodźcom żydowskim pomoc finansową przekazywał również Anglo-Jewish Polish Refugee Fund – in cooperation with the Polish Relief Fund z siedzibą w Londynie, którym kierował George Lansbury¹⁴².

¹³⁵ G. Surgailis, *Uchodźcy wojenni*, s. 103.

¹³⁶ Szczegółowo opisuje finansowanie oraz kwestie rozliczania Leon Rappaport, [w:] *Komitet Pomocy*, s. 80–106. W oparciu o źródła litewskie zagadnienia te przeanalizował i zinterpretował Gintautas Surgailis w: *Uchodźcy wojenni*, s. 123–148, 55–161.

¹³⁷ COMPOREL zasilały takie organizacje, jak amerykańska Rada Polonii, Paderewski Fund for Polish Relief, Rada Polonii z Nowego Jorku, Catholic Bishop's Committee, Fundacja Kościuszkowska, Polish Relief Fund, Children's Crusade for Children, American Jewish Joint Distribution Committee Inc. oraz American Friends Service Committee. HIA, COMPOREL sygn. box 2/6, 2/7. Tylko do końca grudnia 1940 r. COMPOREL przeznaczył na pomoc dla przebywających w Wilnie uchodźców oraz miejscowych ponad 238 tysięcy dolarów. Ibidem, sygn. box 2/7.

¹³⁸ Przychody KPUW od przejęcia Wilna i Wileńszczyzny przez Litwinów do 1.10.1940 r. wyniosły nieco ponad 2 mln litów, z których ponad 50% pochodziło od COMPOREL-u. Około 5% pochłonęły koszty administracyjne. Patrz: *Sprawozdanie I. Zagórskiego*, s. 6 i 8; HIA, COMPOREL, sygn. box 24/2.

¹³⁹ L. Rappaport, *Komitet Pomocy*, s. 92.

¹⁴⁰ LCVA, sygn. f. 1734, ap. 2., b. 48, l. 88.

¹⁴¹ LCVA, sygn. f. 757, ap. 9, b. 6, l. 68–69.

¹⁴² LCVA, sygn. f. 1734, ap. 1, b. 423, l. 241.

Kwestie finansowania pomocy dla uchodźców miały przełożenie czysto polityczne. Według Leona Rappaporta, spora część sum przekazywanych przez organizacje zagraniczne – sięgająca około pół miliona litów – nie była przekazywana przez LCK na pomoc uchodźcom, ale na obozy koncentracyjne dla nich, na przymusowe wysiedlanie uchodźców z Wilna oraz utrzymywanie litewskich urzędów zajmujących się uchodźcami, w tym Urzędu Pełnomocnika przy LCK w Kownie i Wilnie – to wszystko pod presją władz politycznych i administracyjnych¹⁴³. W takiej sytuacji, np. rząd angielski na przełomie maja i czerwca 1940 r. wstrzymał wysyłanie pieniędzy na Litwę z powodu złamania przez rząd litewski zasad ich podziału dla uchodźców¹⁴⁴. Po aneksji Litwy przez ZSRR w czerwcu 1940 r. niemożliwe stało się przesyłanie funduszy z USA (wstrzymał wysyłkę pieniędzy Joint), chociaż z pominięciem formalności i łamiąc przepisy, aż do jesieni 1940 r., czynił to COMPOREL. Uchwałą Rady Komisarzy Ludowych Litewskiej SRR nr 473 z 30 grudnia 1940 r. wszystkie komitety do spraw uchodźców zostały rozwiązane¹⁴⁵. Do marca 1941 r. likwidował swoje agendy KPUW, którego ostatni status to Polski Komitet Uchodźców przy Czerwonym Krzyżu Litewskiej SRR. Przetrwało jedynie TSO ks. Kucharskiego dzięki podzieleniu na trzy agendy, z których każda przystąpiła do odpowiedniego związku zawodowego, na działanie których władze radzieckie zezwalały¹⁴⁶.

Jak wynika z powyższego, pomoc dla uchodźców wojennych była dla Wilnian sprawą oczywistą i stanowi swoisty fenomen wśród podobnych akcji po wybuchu drugiej wojny światowej. Bez najmniejszych wątpliwości mieszkańcy Wilna przystąpili do organizowania różnych form wsparcia powołując szereg komitetów pomocowych – ogólnych i skierowanych do konkretnej grupy. Nie zaprzestali pomagania pozbawionym domu i środków do życia rodakom nawet wówczas, gdy sami stali się „przychodźcami” bez obywatelstwa, szykanowanymi i często postawionymi na krawędzi ubóstwa. Działalność polskich i żydowskich organizacji pomocy uchodźcom, akceptowana przez pierwszego okupanta – ZSRR,

¹⁴³ L. Rappaport, *Komitet Pomocy*, s. 82.

¹⁴⁴ LCVA, sygn. f. 383, ap. 7, b. 2252, l. 2.

¹⁴⁵ G. Surgalilis, *Uchodźcy wojenni*, s. 205.

¹⁴⁶ Opracowanie „Wilno i Wileńszczyzna”, HIA, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, box 40/181; Protokół przesłuchania ks. K. Kucharskiego, ibidem, sygn. box 41/186.

przez kolejne władze – litewskie została uregulowana formalnie w ramach LCK. Powodem tych decyzji było głównie podłoże finansowe związane z milionowymi sumami przekazywanymi przez zagraniczne organizacje pomocowe, ale również podnoszenie, że w dotychczasowym systemie wsparcia uchodźcy litewscy są jego pozbawieni. Nie ulega wątpliwości, że każda z wymienionych organizacji wykonywała ogromną pracę, aby ułatwić przeżycie dziesiątkom tysięcy osób zmuszonym do opuszczenia własnego domu, o czym świadczą liczne relacje z tego okresu. Stopniowe załamanie akcji pomocowej nastąpiło z chwilą radzieckiej aneksji Litwy, a po kilku miesiącach jej zakończenie w postaci likwidacji wszystkich organizacji, aresztowań licznych działaczy przez NKWD i wywózki w głąb ZSRR. Temat pomocy dla uchodźców w Wilnie, na Wileńszczyźnie i Litwie w pierwszych latach drugiej wojny światowej wciąż czeka na wszechstronne badania.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Hoover Institution Archive, Register of the Poland:

- Commission for Polish Relief (COMPOREL);
- Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Records, 1939–1945..

Lietuvos Centrinis Valstybes Archyvas (LCVA), zespoły,

- Komisariat do Spraw Uchodźców;
- Litewski Czerwony Krzyż;
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych Litwy;
- Pełnomocnik Rządu Litewskiego dla Miasta Wilna i Obwodu Wileńskiego;
- Rada Ministrów Republiki Litwy;
- 1 Oddział Specjalny NKWD-NKGB-MWD-MGB-KGB LSRR

Dokumenty

Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. I, cz. 1. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941, wydanie II (poprawione i uzupełnione), Instytut Pamięci Narodowej i Studium Polski Podziemnej – Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie, Warszawa 2015.

„Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939–22 VI 1941. *Wydarzenia i losy ludzkie. Rok 1939*, t. 1, Warszawa 1998.

Opracowania

- Anušauskas Arvydas, *Lietuviu tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius 1996.
- Chocianowicz Witold, *Ziemie Wschodnie R.P. w latach 1939–1944*, [w:] *Pamiętnik Wileński*, Londyn 1972.
- Cywińska Janina, *W okupowanym Wilnie*, Bydgoszcz 1997.
- Hoppen-Zawadzka Jadwiga, *Czas grozy*, Bydgoszcz 1998.
- Jałbrzykowski Andrzej Grabia, *Wspomnienia wileńskie (1939–1940)*, Warszawa 2005.
- Jędrychowska Anna, *Zygzakiem i po prostu*, Warszawa 1965.
- Krzepkowski Mieczysław, *Wspomnienia dziennikarza z czasów okupacji (Wilno 1939–1941)*.
- Lewandowska Stanisława, *Losy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Warszawa 2004.
- Łossowski Piotr, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1982.
- Łossowski Piotr, *Raporty Gilberta Redferna pisane z Wilna w okresie styczeń – kwiecień 1940 r.*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2007, t. XLII.
- Mackiewiczowa Joanna, *Polacy na Litwie w latach II wojny światowej*, Bydgoszcz 1996.
- Mackiewicz-Wojciechowicz Maria, *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia*, Bydgoszcz 2002.
- Mazur Grzegorz, *Uchodźcy polscy na Litwie w świetle dokumentów NKWD i NKGB (1940–1941)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu” 1993, t. XXXVI.
- Nienalowski Stanisław, *Wspomnienia z lat 1939–1941*, [w:] *Wschodnie losy Polaków*, t. 3, red. W. Myśliwski, A. Garlicki, Łomża 1991.
- Pachowicz Anna, *Decyzje Komitetu dla Spraw Kraju w sprawie Wileńszczyzny (listopad 1939 – kwiecień 1940 r.)*, „Dzieje Najnowsze” 2005, nr 2.
- Roman Wanda K., *NKWD w walce przeciwko polskiemu podziemiu niepodległościowemu na Wileńszczyźnie i Litwie 1940–1941*, „Teki Historyczne”, Londyn 2004, t. XXIII.
- Roman Wanda K., *Polacy internowani na Litwie w oczach historyka litewskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2015, nr 1(251).
- Roman Wanda K., *Polityka Związku Radzieckiego wobec państw nadbałtyckich (Litwa, Łotwa, Estonia) we wrześniu i październiku 1939 roku*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2010, nr 2.
- Roman Wanda K., *Rozbicie wileńskiego okręgu Związku Walki Zbrojnej przez NKWD w 1941 roku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2000, nr 2.

- Roman Wanda K., *Władze i społeczeństwo Litwy wobec polskich internowanych i uchodźców we wrześniu 1939 roku*, [w:] *Między Rusią a Polską: Litwa: od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Republiki Litewskiej*, red. J. Grzybowski, J. Kozłowska, Warszawa 2014.
- Roman Wanda K., *W obozach i w konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939 r. – czerwiec 1941 r.*, Toruń 2004.
- Rappaport Leon, *Komitet Pomocy Uchodźcom Polakom w Wilnie (19 września 1939–1 stycznia 1941)*, wstęp i oprac. A. Gontarek, Lublin 2020.
- Surgailis Gintautas, *Uchodźcy wojenni i polscy żołnierze internowani na Litwie w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa 2015 (tłumaczenie wydania litewskiego: *Antrojo pasaulinios karo pabegeliai ir internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje (1939 09 – 1940)*: monografia, Vilnius 2005.
- Šeinius Ignas, *Czerwony potop*, Warszawa 1998.
- Tomaszewski Longin, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 1999.
- Warakomski Romuald, *Komórka Legalizacyjna Sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947*, Bydgoszcz 1996.
- Wilanowski Cyprian, *Konspiracyjna działalność duchowieństwa polskiego na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944*, Warszawa 2000.
- Zagórski Waclaw, *Wolność w niewoli*, Londyn 1971.

Prasa

„Słowo Wileńskie”, „Kurier Wileński”, „Gazeta Codzienna”, „Zeszyty Historyczne”.